Nekonečný příběh s náhlým koncem – a jeho bezprostřední důsledky pro středovýchodní Evropu

*Nad mnohočetnými podněty
z pražské konference o studené válce*

Vít Smetana

Toto dvojčíslo *Soudobých dějin* obsahuje šest studií, jež jsou rozpracovanými verzemi příspěvků přednesených na mezinárodní historické konferenci „Železná opona – její spouštění, střežení a stržení: Studená válka a středovýchodní Evropa dvacet let poté“ (*Dropping, Maintaining and Breaking the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe Twenty Years Later*). Při příležitosti dvacátého výročí zhroucení komunistických režimů ve středovýchodní Evropě ji ve dnech 19. až 21. listopadu 2009 uspořádal Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., ve spolupráci s Úřadem vlády České republiky a rovněž s Institutem mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy.¹ Bilančního setkání špiček světové historiografie studené války nad postupně zpřístupňovanými dokumenty a měnícími se interpretacemi se aktivně zúčastnily tři desítky historiků ze Spojených

1 Konání konference bylo možné díky finančnímu přispění pana Marka Jelínka, Úřadu vlády ČR, Nadace Konrada Adenauera a Nadace Heinricha Bölla. Kromě několika zaměstnanců Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., se organizace konference zhostila Lucie Wittlichová z Úřadu vlády a také několik studentů Institutu mezinárodních studií FSV UK, z nichž je na prvním místě třeba jmenovat Kathleen Geaney a z dalších alespoň Tomáše Kristlíka a Petra Ballu.

států a jedenácti zemí z obou částí dříve rozdělené Evropy. Je jistě namístě si tuto významnou konferenci – podle vyjádření řady účastníků nejvýznamnější z těch, jež se k onomu kulatému výročí konaly – připomenout reflexí jejího průběhu a klíčových diskusí, a teprve poté nabídnout několik slov k výběru předkládaných textů a jejich specifikům.

Původ mezinárodního systému po studené válce

Konferenci zahájil 19. listopadu vpodvečer ve Strakově akademii tehdejší ministr pro lidská práva Michael Kocáb osobním zamyšlením nad tím, jaké jsou pozůstatky železné opony a také limity dosažené svobody dvacet let po jejím stržení. Proti proudu času se pak vydala úvodní panelová diskuse s názvem *How Well Did the Cold War Experience Prepare for Membership in NATO and EU?*, věnovaná období, v němž se formoval post-studenoválečný svět, ve kterém žijeme dodnes – prvním měsícům a rokům, jež následovaly, a to především se zřetelem na rozšíření Severoatlantické aliance a Evropské unie. Této „soustředěné, strukturované diskuse“ – slovy jejího moderátora, mezinárodně asi nejproslulejšího historika soudobých dějin českého původu Vojtěcha Mastného (Národní bezpečnostní archiv, Washington) – se zúčastnili Anne Deighton (Oxfordská univerzita), Georges-Henri Soutou (pařížská Sorbonna), Mary Elise Sarotte (Univerzita Jižní Kalifornie, Los Angeles), Petr Luňák (Sekce veřejné diplomacie Severoatlantické aliance, Brusel – *NATO Public Diplomacy Division*) a László Borhi (Historický ústav Maďarské akademie věd, Budapešť). Akademické analýzy byly přitom konfrontovány se vzpomínkami Jiřího Dienstbiera a Alexandra Vondry – dvou pamětníků, kteří měli klíčový vliv na formování československé zahraniční politiky v letech 1990 až 1992.

Na počátku devadesátých let minulého století se na mezinárodní scéně odehrávaly zcela zásadní procesy s velmi nesamozřejmým výsledkem v podobě stabilizace regionu pozdější integrací nových členů do západních struktur.² Britská historička Anne Deighton v úvodu vzpomenula návštěvy Jiřího Dienstbiera ve Spojeném království v letech 1990 až 1992, při nichž tehdejší ministr zahraničí realisticky nežádal po Britech peníze (když opakovaně zdůrazňovali, že je nemají...), nýbrž apeloval na to, aby nezapomněli na jeho zemi a nabídli alespoň *soft power* v podobě učitelů angličtiny, obchodní výměny a dalších vazeb. Evropské společenství procházelo procesem rozšíření už od počátku sedmdesátých let; v roce 1989 se už připravovalo na přijetí Rakouska a tří skandinávských zemí, zároveň však na zcela bezprecedentní prohloubení vnitřní integrace. Bylo otázkou, jak v takové situaci zareagovat na revoluční změny ve východní Evropě. Georges-Henri Soutou však připomenul, že zejména francouzská diplomacie ani výhledově nepočítala

2 Tato část textu se opírá primárně o zvukový záznam diskuse pořázený dne 19.11.2009.

Premiér Jan Fischer předává 20. listopadu 2009 v Lichtenštejnském paláci na Malé Straně profesoru Williamu Taubmanovi Pamětní medaili Karla Kramáře za významný přínos k poznání moderních českých a československých dějin na mezinárodní scéně (foto Úřad vlády ČR)

s tím, že by se Evropské společenství mělo otevřít východoevropanům; prezident François Mitterrand namísto toho nabízel projekt evropské konfederace, jenž měl zahrnout Sovětský svaz, ale naopak omezit vliv Spojených států. Paříž se dlouho stavěla i proti rozšíření Severoatlantické aliance, zatímco obavy francouzských politiků z toho, že rozšíření Evropského společenství či později Evropské unie zbrzdí federalizační proces, přetrvaly prakticky po celá devadesátá léta. László Borhi zase připomněl, jak extrémně nepřipravení byli východoevropané na členství v Evropském společenství – se zkušeností z fungování pomalé a neefektivní Rady vzájemné hospodářské pomoci, založené na bilaterálních clearingových dohodách s „převoditelným rublem“ coby umělou ústřední měnou fakticky neznámé hodnoty. Naopak západní politici měli v roce 1989 z budoucího vývoje obavy všeho druhu, východní Evropu měli ve svých mentálních mapách většinou pevně zakotvenu coby součást sovětské zóny a cítili nutnost chránit i svůj trh před oním malým množstvím konkurenceschopných výrobků ze zemí východní Evropy (od kterých naopak záhy očekávali naprostou liberalizaci jejich trhu...). Maďarsko, Polsko a Československo si zasluhují kredit za sjednocení Evropy díky tomu, že z vlastní iniciativy rozpustily Varšavskou smlouvu – poté co se samy osvobodily v kontextu, který poskytl Gorbačov.

V polemice s textem Zbigniewa Brzezinského³ uvedl Petr Luňák, že ani na rozšíření Severoatlantické aliance nebylo nic nevyhnutelného: s koncem studené války tato organizace sama nevěděla, co se sebou počít, takže v reakci na panické zvěsti o jejím brzkém rozpuštění svolal v roce 1991 generální tajemník Manfred Wörner shromáždění zaměstnanců, aby je ujistil, že se o svá místa nemusejí bát. K rozšíření aliance došlo z iniciativy zemí středovýchodní Evropy, jež však nebyla přímočará. V sedmdesátých a osmdesátých letech vnímali disidenti NATO spíše jako nástroj petrifikace *statu quo* – a ještě odsun sovětských vojsk a rozpuštění Varšavské smlouvy byly spíše výrazem emancipace a znovunabytí suverenity než krokem na cestě do aliance. Americká historička Mary Elise Sarotte však připomenula, že Bonn a Washington spatřovaly v rozšíření NATO na východ jeden z prostředků jeho proměny, kterou považovaly za nezbytnou pro zachování této organizace, vzniklé v době studené války s ústředním posláním čelit sovětské hrozbě, jež byla nyní tatam... Americký ministr zahraničí James Baker sice v únoru 1990 ujistil Gorbačova, že se aliance neposune směrem na východ (což by znamenalo sjednocené Německo, ovšem pouze s jeho západní částí v NATO), avšak tento závazek mu nedal písemně a v první polovině roku 1990 naopak ministr obrany Dick Cheney, Bushův poradce pro otázky národní bezpečnosti Brent Scowcroft a další američtí činitelé vedli první diskuse o otevření aliance i pro východoevropany. Tyto debaty však pozastavila Husajnova invaze do Kuvajtu – aby se k nim vrátila až Clintonova administrativa o dva roky později.⁴

Vojtěch Mastný poté požádal oba pamětníky, zda by se mohli vyjádřit ke třem epizodám týkajícím se další existence Severoatlantické aliance. První z nich bylo vyjádření tehdejšího premiéra Václava Klause z doby krátce po podpisu smlouvy o Partnerství pro mír (1994), který při návštěvě nejvýše postaveného muže americké armády generála Johna Shalikashviliho prohlásil, že české členství v alianci závisí na tom, zda bude NATO dále existovat, na vnitřní české politice a také na situaci v bývalém Sovětském svazu. Alexandr Vondra, tehdejší náměstek ministra zahraničí, si na tuto epizodu nevzpomněl, každopádně ale vyjádřil pochybnost, že by měla větší význam. Další otázka se týkala cesty Václava Havla do Spojených států v únoru 1990, při níž československý prezident překvapil americkou diplomacii svým návrhem na paralelní rozpuštění Severoatlantické aliance i Varšavské smlouvy a na vybudování nové bezpečnostní architektury založené na Konferenci o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Tady Alexandr Vondra připomněl, že v osmdesátých letech

3 BRZEZINSKI, Zbigniew: An Agenda for NATO: Toward a Global Security Web. In: *Foreign Affairs*, roč. 88, č. 5 (září–říjen 2009), s. 2–20.

4 Viz k tomu skvělá monografie Mary Sarotte, která se – poněkud v rozporu se svým názvem – věnuje z velké části právě této problematice (SAROTTE, Mary Elise: 1989: *The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2009).

neměl dissent žádnou zahraničněpolitickou koncepci, KBSE ale představovala pro část obyvatel za železnou oponou důležitý instrument, jak se dožadovat lidských práv. Improvizovaně připravený projev Václava Havla v americkém Kongresu je nicméně třeba vnímat především jako snahu vrátit Československo na mapu Západu. Navíc Československo i Polsko měly tehdy na svém území sovětské vojáky, a tak bylo třeba vyjadřovat se takticky, protože jejich odchod byl hlavní zahraničněpolitickou prioritou. Maďarsko bylo v tomto směru v lepší pozici, a tak to byl premiér József Antall, kdo jako první přišel s nápadem na členství v NATO, rychle následován československými představiteli, kteří se přidali koncem roku 1990 a počátkem roku následujícího už diskutovali se zástupci aliance o „určitých potenciálních garancích“. Rok 1993 byl rozhodující, protože Evropská unie v kodaňské deklaraci do jisté míry přijala koncept rozšíření, a ještě významnější bylo, že se americký prezident (demokrat Bill Clinton) rozhodl pro rozšíření NATO. Třetí otázka Vojtěcha Mastného se týkala Mitterrandova projektu evropské konfederace, jenž špatně skončil, a to v Praze. Alexandr Vondra prohlásil, že je hrdý na to, že společně s prezidentem Havlem patřil k lidem, kteří tento projekt zahradili. Jeho zjevným cílem totiž bylo udržet západní jádro Evropy, Sovětský svaz ponechat bez jakéhokoli tlaku a uprostřed vytvořit *cordon sanitaire*, o jehož osudu by však západoevropské vlády diskutovaly s Moskvou. To bylo podle Vondry něco naprosto nepřijatelného. Naopak pokračující americká přítomnost v Evropě a transatlantické pouto byly vnímány jako nejlepší záruka, že se takový scénář nenaplní. Jiří Dienstbier dodal ke druhé otázce, že před rokem 1989 si ani dissent nedokázal představit rozpuštění Varšavské smlouvy bez simultánního rozpuštění Severoatlantické aliance a vytvoření nové bezpečnostní struktury v Evropě. Člověkem, který však nejlépe pochopil, k čemu v roce 1989 došlo, byl sovětský ministr zahraničí Eduard Ševardnadze – proto bylo možné tak rychle, během dvou měsíců, podepsat smlouvu o odchodu sovětských vojsk, a to i přes problémy, které si Ševardnadze v Moskvě způsobil, zejména u sovětské generality, ale i u váhavého Gorbačova, který odsun podporoval, avšak hrál svou politickou hru. Naopak když přijel v únoru 1990 do Prahy James Baker, byl v rozpacích z Dienstbierova prohlášení, že československá diplomacie chce rozpustit Varšavskou smlouvu tak rychle, jak jen to bude možné. Důvodem byly praktické ohledy na probíhající jednání mezi aliancí a Varšavskou smlouvou o konvenčních zbraních v Evropě a podobně. V reakci na Dienstbierovo prohlášení, že by bylo nepřijatelné, aby po rozpuštění Varšavské smlouvy zůstala aliance uzavřeným klubem šestnácti členů a aby tak obnovené demokracie středovýchodní Evropy setrvaly mimo západní struktury, navrhl Baker – podle Dienstbierových slov – vytvoření nového paktu složeného z Německé demokratické republiky (!), Polska, Československa, Rakouska (?) a Jugoslávie. Vzhledem k nesouhlasné československé reakci byla další debata o nové bezpečnostní architektuře odložena, avšak ještě v létě přijel do Prahy Manfred Wörner a soukromě prý položil československému ministrovi zahraničí otázku, již sám krátce předtím dostal ve Washingtonu, a sice zda by nebylo možné využít Varšavské smlouvy k řešení etnických problémů ve východní Evropě... Jiří Dienstbier označil představu, že by Rudá armáda řešila národnostní problémy ve východní Evropě, za fantaskní. Jasně koncepce tedy chyběly.

A tak – slovy Vojtěcha Mastného – byl v roce 1989 Mitterrandův projekt evropské konfederace vlastně nejkoherentnějším plánem, jak by měla být Evropa organizována. Na základě nově zpřístupněných dokumentů francouzského ministerstva zahraničí o něm doplnil Georges-Henri Soutou podrobnosti.⁵ Název byl nový, ale myšlenka celoevropského bezpečnostního rámce ve snaze překonat studenoválečné rozdělení nikoli: v roce 1965 s takovým konceptem přišel Charles de Gaulle. Počátkem prosince 1989 navštívil Mitterrand Gorbačova v Kyjevě a řekl mu, že pokud dojde ke sjednocení Německa (a tehdy ještě nebylo zřejmé, zda formou konfederace dvou německých států nebo v těsnější podobě), potom by se tak mělo stát v novém evropském bezpečnostním rámci. Mitterrand si realisticky uvědomoval, že k německému sjednocení dojde, pokud se proti němu razantně nepostaví Gorbačov. A tak se rozhodl zabít dvě mouchy jednou ranou: s plánem evropské konfederace jednak nabídl sovětskému vůdci realizaci jeho plánu „společného evropského domu“ (který Gorbačov poprvé představil v říjnu 1985 v Paříži) a jednak navrhl způsob, jak Německo po jeho předpokládaném sjednocení zvládnout či udržet na uzdě. Mitterrand se o to snažil skrze tři instrumenty: 1) rozvojem západoevropské integrace, nakonec s účastí sjednoceného Německa; 2) prosazováním takového sjednocení Německa, jež by zachovalo co největší míru „svébytnosti“ NDR (až do voleb v březnu 1990 věřil francouzský prezident, stejně jako mnozí jiní na Západě i v samotném Německu, že jejich výsledek nebude nutně znamenat pohlcení NDR Spolkovou republikou, ale vznik nového Německa, s novou ústavou a státní organizací); 3) myšlenkou širokého evropského bezpečnostního rámce ve shodě se Sovětským svazem a bez Spojených států (právě zde rezonoval De Gaullův koncept „Evropy od Atlantiku po Ural“). A kdo by byl v čele takového nového bezpečnostního systému? Bylo jasné, že to nebude tandem Andory s Lichtenštejnskem, ale mnohem spíše Moskvy s Paříží. To by umožňovalo Gorbačovovi když už ne vybudovat „společný evropský dům“, tak alespoň hrát v novém evropském bezpečnostním systému obrovskou roli, a to i po zásadních změnách ve východní Evropě. Právě tam byl proto z pochopitelných důvodů tento návrh nepřijatelný. A zkušenost s francouzským účinkováním v evropské bezpečnosti – viděná z pohledu Prahy a zahrnující reminiscence na roky 1938, 1948 a 1968 – nedávala Mitterrandovu plánu jakoukoli kredibilitu.

Podle Anne Deighton potvrzuje kniha Mary Sarotte o roce 1989, založená na archivních materiálech, tezi předestřenou už v knize Philipa Zelikowa a Condoleezy Rice,⁶ totiž že kolaps bipolárního rozdělení byl především americko-sovětsko-ně-

5 Jde o sérii dokumentů z provenience Quai d'Orsay věnovaných německému sjednocení, která je dostupná na webové stránce http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/ministere_817/archives-patrimoine_3512/chute-du-mur-berlin-ouverture-anticipee-archives-diplomatiques_19850/index.html.

6 ZELIKOW, Philip – RICE, Condoleezza: *Germany Unified and Europe Transformed: A study in Statecraft*. Cambridge (Massachusetts) – London, Harvard University Press 1995.

Držitelé Pamětní medaile Karla Kramáře z řad účastníků konference: zleva Vojtěch Mastný, William Taubman, Thomas Blanton, Vilém Prečan, Mark Kramer a Alex Pravda (foto Úřad vlády ČR)

meckou záležitostí, zatímco se v té době vytrácela nejen francouzská, ale i britská schopnost ovlivnit události. Paradoxně tak při tvorbě nové Evropy dva z hlavních evropských hráčů nehráli příliš významnou úlohu. Dva nové díly britské dokumentace k roku 1989 jsou pro Brity poněkud smutným čtením, když na jednu stranu ukazují Margaret Thatcherovou jako premiérku schopnou prozíravě vidět chaos, jenž dopadne na obyčejné lidi, pokud se situace v Německu, v Evropě a samozřejmě i v Sovětském svazu vymkne kontrole – ale zbytek jsou nepříliš promyšlené soudy...⁷ (Na druhou stranu, jak uvedla Anne Deighton v pozdější fázi debaty, Thatcherová a celý její zahraničněpolitický tým byli na prahu německého sjednocení vystaveni plejádě zahraničněpolitických výzev, jako byly Kuvajt a Irák, Jižní Afrika, rukojmí v Libanonu a podobně, takže přetížení zde bylo skutečně vážným problémem.) Evropské společenství zatím čelilo zásadnímu dilematu, zda po roce 1989 postupovat pomalu, s cílem pokojně se vyrovnat s revolučními změnami, nebo zda historie

7 HAMILTON, Keith ad. (ed.): *Documents on British Policy Overseas*, sv. III/6: *Berlin in the Cold War, 1948–1990*. London, Her Majesty's Stationery Office 2008; sv. III/7: *German Unification, 1989–1990*. London, Her Majesty's Stationery Office 2009.

není na straně evropského sjednocování, a tak musí raději jednat rychleji, než by si přálo, v obavě z možných důsledků. Velmi akutní byl přitom odvěký problém diferenciacie mezi zeměmi středovýchodní Evropy: Vnímat je jako blok? Jako skupinu? Anebo přijmout jen ty nejlepší? A co s těmi slabými – zvláště pokud jde zároveň o ty největší? Je třeba ale zdůraznit, že občanům NDR byla nabídnuta jejich vlastní, speciální cesta k členství v Evropském společenství – takže od počátku existovala diferenciacie. Evropské společenství nemělo dostatečně promyšleno (a to i přes ony zmiňované předchozí případy rozšíření – pozn. V. S.), že rozšíření se týká proměny samotné této instituce, ekonomické připravenosti, ale také přijímání norem a přesvědčování druhých, že je mají přijmout – nikoli snad jako akt imperialismu, nýbrž jako „proces interní expanze“ (*process of expanding the internal*). „Toto dilema je opravdu velice silné a zdá se, že už jsme na ně zapomněli. Ale možná je to kus historie, na který bude docela dobré zapomenout,“ uzavřela Anne Deighton.

László Borhi byl k Západu, a zejména k francouzské diplomacii ještě kritičtější: V prosinci 1988 pověděl Mitterrand předsedovi maďarských komunistů Károlymu Grószovi, že Evropa patří Evropanům, a proto z ní vytlačme Američany – nejen vojensky, ale také kulturně a technologicky. Navrhoval přilákat do Evropy Japonce, aby bylo možné soupeřit se Spojenými státy! Později se pro všechny bývalé sovětské satelity stal jednoznačným cílem vstup do Evropského společenství, protože východní Evropa nebyla sama o sobě ekonomicky životaschopná. Tou dobou se Borhi coby člen poradní skupiny Strany mladých demokratů (Fidész) pro zahraniční a bezpečnostní politiku zúčastnil několika konferencí a zažil na vlastní kůži pocit frustrace z toho, jak představitelé Evropského společenství znovu a znovu opakovali, že rozšíření není možné, protože kandidátské země nejsou připraveny. Samozřejmě to byla pravda, avšak ekonomický propad na počátku devadesátých let byl v těchto zemích obrovský, srovnatelný s hospodářskou krizí let třicátých, takže ono čekání mělo být skutečně velmi dlouhé. A podíváme-li se na současnou hospodářskou situaci těchto zemí, nejspíš se tu promarnila značná příležitost. Co se týká Varšavské smlouvy, tak její rozpuštění bylo *sine qua non* pro rozšíření Severoatlantické aliance. A na druhou stranu, řečeno s Leonidem Iljičem Brežněvem: „Dobrý prostor nezůstane prázdný.“ Jinými slovy, po rozpuštění Varšavské smlouvy tu existovalo mocenské vakuum, z pohledu Západu však pro státy východní Evropy neměl být vstup do NATO přirozenou volbou. Také členům Fidész, kteří potom v roce 1999 za Maďarsko podepisovali přistoupení k alianci, bylo třeba vysvětlovat, co NATO znamená či co se praví v pátém článku Washingtonské smlouvy, protože to nevěděli. Namísto toho hovořili o KBSE, o neutralitě, o Západoevropské unii a také o regionální spolupráci – o Visegrádské čtyřce, o Pentagonále (ve snaze spojit se s Itálií – tady se vracela stará diplomacie třicátých let). Když přijel Antall v roce 1991 do Washingtonu, tak při rozhovoru s Georgem Bushem sice hovořil o terorismu jako o největší hrozbě pro západní civilizaci, podle pořízeného záznamu ale neřekl, že by chtěl Maďarsko začlenit do Severoatlantické aliance. A Bush zase neřekl, že by aliance byla možností pro východní Evropu; namísto toho zdůrazňoval regionální spolupráci. Co přivedlo Maďarsko a nejspíš i další postkomunistické země k tomu, že začaly usilovat o vstup do aliance, byla jugoslávská tragédie, genocida

a fakt, že nikdo nebyl schopen to zastavit – jen NATO. Panovaly sice obavy z reakce Ruska, nicméně Jugoslávie byla takovou zkušeností, že v podstatě neexistovala jiná možnost. Také podle Petra Luňáka byla nejstrašnější tragédie v Evropě od druhé světové války hlavním impulzem k rozšíření aliance. Zároveň však přišel v době, kdy už neexistovaly žádné jiné alternativy, protože všechny ostatní už byly vyzkoušeny: Jiří Dienstbier navrhoval v roce 1990 ustavit Evropskou bezpečnostní komisi na půdě KBSE, což Západ odmítl, protože tento projekt předpokládal rozpuštění jak Varšavské smlouvy, tak Severoatlantické aliance. Další možností bylo Evropské společenství, tam se ale členství nenabízelo... Rozšíření aliance zůstalo jednou z otevřených otázek po Bushově administrativě, která o ní sice diskutovala (kupříkladu náměstek ministra zahraničí Lawrence Eagleburger ji zmínil několikrát), zároveň však Bush při své poslední návštěvě Varšavy v létě 1992 odmítl se o ní zmínit. Naopak pro Clintona sice rozšíření NATO nepatřilo k prioritám (těmi bylo vyrovnávání s následky globalizace, kultivování vztahů s Borisem Jelcinem a snaha o zapojení Ruska atd.), nakonec se však stalo jeho největším zahraničněpolitickým úspěchem.

Podle Mary Elise Sarotte bylo důležité, že soupeření o to, jaký bezpečnostní model v Evropě zvítězí, začalo vlastně bezprostředně po zhroutilí Berlínské zdi – a tímto prizmatem je také možné sledovat události samotného roku 1989. Záhy se přitom vyhranily dva hlavní směry – model se Spojenými státy a model bez nich. Ten první přitom jednoznačně zvítězil. V jisté polemice s Anne Deighton přitom Mary Sarotte navrhla diferencovat mezi úspěšností britské a francouzské politiky, když Francouzi se při ovlivňování mezinárodních procesů nakonec ukázali velmi úspěšní. V Bonnu bylo jasné, že Německo se nemůže sjednotit bez francouzského souhlasu, protože by to bylo politicky nepřijatelné. V jistém okamžiku si Horst Teltschik, jeden z nejbližších poradců kancléře Helmuta Kohla, do svého úřadu pozval špičkového novináře z deníku *Le Monde* a řekl mu: „My, Němci, bychom se rádi sjednotili. To vás, Francouze, staví do pozice, kdy můžete žádat, co chcete, ohledně evropského sjednocení. Kdybych byl Francouz, využil bych toho.“ To nabídlo Francouzům strategii, kterou později úspěšně využili. A pokud se týká Margaret Thatcherové, v dokumentech je skutečně zachycena její téměř hysterická reakce na německé sjednocení, která ji neukazuje v dobrém světle; na druhou stranu však tuto reakci vyvažují jiná pronikavá strategická hodnocení. Britská premiérka měla tři naprosto oprávněné obavy: 1) Z pohledu Západu byl Gorbačov nejlepší možný sovětský vůdce, a proto měl být Západ velmi opatrný v tom smyslu, aby rychlým sjednocením neohrozil jeho pozici. Kdokoli by přišel po něm, znamenal by pro Západ horší variantu – bez ohledu na to, co si Thatcherová myslela o Sovětském svazu. 2) Premiérka měla obavu, že Helmut Kohl rychle sjednocuje Německo bez hlubšího zamyšlení nad možnými ekonomickými důsledky pro evropské měny, tj. že masivní půjčky na výdaje za německé sjednocení poženou německé úrokové sazby vzhůru, což bude mít vliv na ostatní evropské měny, jež byly na sebe navázány v „měnovém hadu“. A měnová krize roku 1992 ukázala, že měla pravdu – s tragickými následky pro Británii. 3) Thatcherová řekla Hans-Dietrichu Genscherovi (s Kohlem se nemohli vystát, takže bez ohledu na protokol si zpravidla povídala

s ministrem zahraničí), že pokud bude Kohlovi dovoleno hýbat s evropskými hranicemi, nastane problém v Jugoslávii. Celkově tedy i přes hysterickou reakci měla Thatcherová nejméně tři strategické důvody, aby ze sjednocení Německa pocítovala obavy.

Na dotaz amerického kolegy Williama Taubmana se Mary Sarotte ještě jednou zastavila u nesmírně zajímavé otázky amerického slibu Gorbačovovi, že se Severoatlantická aliance nerozšíří na východ.⁸ Tehdy došlo k ojedinělému rozkolu mezi Jamesem Bakerem a Georgem H. W. Bushem. Genscher totiž přesvědčil Bakera, který s ním tou dobou mluvil více než s vlastním prezidentem, že coby výraz pomoci Gorbačovovi je třeba dát mu záruky, že NATO nebude expandovat východním směrem. Baker tedy letěl v únoru 1990 do Moskvy a podle vlastního písemného konceptu a svědectví účastníků řekl Gorbačovovi, že se aliance neposune „ani o píd“ na východ. Pro Bakera jako zkušeného advokáta však šlo jen o spekulativní myšlenku, nikoli o závazek – navíc překonanou v dalších jednáních. Pro Gorbačova už to bylo méně spekulativní, nicméně coby zastánce zájmů svého Sovětského svazu tady selhal, když nedokázal vymoci tento závazek v písemné podobě. A ještě problematičtější momenty přinesl následující den (10. únor), kdy se v Moskvě objevil Helmut Kohl a použil stejná slova – navzdory přímé intervenci prezidenta Bushe, který se jej snažil od toho odradit. Gorbačov tak měl toto ujištění od amerického ministra zahraničí i německého kancléře – a to v době, kdy Washington a Bonn, jak vyplývá z dobové dokumentace, byly schopny vést Severoatlantickou alianci. Přitom sovětský vůdce toto ujištění dostal výměnou za svůj souhlas s německým sjednocením. Schůzka s Kohlem měla v tomto směru jednoznačný výsledek, když Gorbačov kancléři řekl, že se Německo může začít vnitřně sjednocovat ve smyslu ekonomické unie, měnové unie atd. Kohl k tomu také okamžitě svolal tiskovou konferenci, načež letěl domů a během několika hodin začal intenzivně připravovat měnovou unii, jež vznikla dlouho před sjednocením politickým. Problémem však je, že onen slib nerozšíření na východ byl dán ve smyslu „pouze“ gentlemanských, a nikoli právně závazných dohod.

Namísto závěrečného shrnutí zodpověděl nakonec Vojtěch Mastný dotaz historika českého původu Alexe Pravdy (Oxfordská univerzita), zda a případně kteří politici dnes obstojí jako skuteční tvůrci tehdejších událostí s promyšlenými a připravenými plány. Podle Mastného je takovým příkladem Jacques Delors, jenž předsedal Evropské komisi v nejvýznamnějším období historie evropské integrace (v letech 1985–1995), kdy Evropské společenství přijalo nejprve Jednotný evropský akt z roku 1986 a poté se proměnilo v Evropskou unii. Nakonec se ukázalo, že právě ona je

8 Této záležitosti věnovala Mary Sarotte krátce nato samostatnou studii: SAROTTE, Mary Elise: Not One Inch Eastward? Bush, Baker, Kohl, Genscher, Gorbachev, and the Origin of Russian Resentment toward NATO Enlargement in February 1990. In: *Diplomatic History*, roč. 34, č. 1 (2010), s. 119–140.

Svetlana Savranskaya, Oldřich Tůma a William Taubman za předsednickým stolem
(foto Vít Smetana)

tou organizací, která skutečně přivedla bývalé komunistické země zpět do Evropy. Výsledek nebyl tak dobrý a nebylo jej dosaženo tak hladce a rychle, jak by to snad šlo – nicméně je neskonale lepší, než jaká byla situace o dvě desetiletí dříve.

Peripetie studené války ve věří akademických interpretací

Na tento navýsost aktuální chronologický přesah období studené války navázalo v následujících dvou dnech v Lichtenštejnském paláci celkem šest tematických panelů (jež už nebyly tlumočeny do češtiny). První se zaměřil na otázku, zda soupeření o osud středovýchodní Evropy bylo primární příčinou studené války (*The Struggle for East-Central Europe as a Primary Cause of the Cold War?*). Michael Hopkins (Liverpoolská univerzita) analyzoval proměnu americké politiky od vstřícnosti vůči Sovětskému svazu takřka za každou cenu v podání Franklina D. Roosevelta směrem k Trumanovu postupnému odmítání, aby vzájemné vztahy byly jednosměrnou cestou amerických ústupků Sovětům. Následující tři příspěvky se věnovaly odlišným cestám zemí se společnou habsburskou minulostí do studené války. László Borhi přesvědčivě argumentoval proti vžité představě o Maďarsku coby „výkladní skříní“ sovětské dobré vůle, když podle něj šlo o velmi tradiční imperiální zábor. Nelze proto hledat kauzální souvislost mezi nabídkou Marshallova plánu a sověti-zací východní Evropy, když ta byla v létě 1947 už téměř pod absolutní kontrolou

Moskvy.⁹ Sám jsem ve svém příspěvku poukázal mimo jiné na to, že Československo začalo být – do značné míry zásluhou svých exilových představitelů – už před koncem války považováno, zejména v Moskvě, ale i v části politických kruhů na Západě, za baštu sovětského vlivu ve střední Evropě. Specifický rakouský vývoj od konce války ke Státní smlouvě z roku 1955 nastínil Rolf Steininger (Univerzita Innsbruck), přičemž podtrhl jeho souvislost s vývojem německé otázky.¹⁰

Po prvním panelu pozdravil účastníky konference tehdejší český premiér Jan Fischer a sedmi akademikům udělil Pamětní medaili Karla Kramáře za jejich významný přínos k poznání moderních českých, respektive československých dějin na mezinárodní scéně. Ocenění byli Vojtěch Mastný, Thomas Blanton (ředitel Národního bezpečnostního archivu ve Washingtonu), Alex Pravda (Oxfordská univerzita), Mark Kramer (Harvardova univerzita), Vilém Prečan (předseda správní rady Československého dokumentačního střediska v Praze), William Taubman (Amherst College, Amherst v Massachusetts). Za předčasně zesnulou Saki Dockrill (King's College, Londýn), jež chtěla na konferenci přednést příspěvek s názvem *The Lingerin Controversy over the 'End' of the Cold War*, převzal ocenění její manžel Michael Dockrill.

V panelu věnovaném strategickému plánování a jaderným zbraním (*Plans for a Major War in Europe and the Role of Nuclear Weapons*) poukázal Timothy Naf-tali (ředitel Nixonovy prezidentské knihovny a muzea v Yorba Linda v Kalifornii) mimo jiné na to, jak významnou roli sehrávala ve studené válce prestiž, když kupříkladu sovětští generálové podporovali projekt „otevřeného nebe“ (navržený na ženevském čtyřstranném summitu v roce 1955 prezidentem Eisenhowerem), ale kremelský vůdce Nikita Chruščov se postavil proti tomu v obavě, že Západ odhalí sovětskou slabost ve strategických zbraních. Podle historika irského původu Davida Hollowaye (Stanfordova univerzita) pomohly jaderné zbraně Západu vyrovnat sovětskou konvenční převahu, ovšem za cenu zvýšeného nebezpečí rozpoutání nepředstavitelně ničivé války; mezinárodní systém po skončení studené války, i se všemi svými riziky a deficity, je přeci jen mnohem bezpečnější (viz Hollowayova studie na s. 32–52). Plány Varšavské smlouvy na ofenzivní válku proti Západu, které na destruktivní potenciál jaderných zbraní jako by nebraly přílišný zřetel, zhodnotil Petr Luňák.¹¹

9 Blíže viz BORHI, László: *Hungary in the Cold War 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union*. New York, CEU Press 2004; také viz TÝŽ: *Demokratický experiment, nebo brutální sovětizace? Maďarská cesta ke komunismu (1945–1948)*. In: *Dějiny a současnost*, roč. 29, č. 7 (2007), s. 40–43.

10 Blíže viz STEININGER, Rolf: *Austria, Germany and the Cold War: From the Anschluss to the State Treaty, 1938–1955*. New York – Oxford, Berghahn Books 2008.

11 Blíže viz LUŇÁK, Petr (ed.): *Plánování nemyslitelného: Československé válečné plány 1950–1990*. Praha, Dokořán 2008; též viz TÝŽ: *The Warsaw Pact War Plan of 1964 (Parallel History Project on Cooperative Security web page, viz http://www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_warplan/intro_lunak.cfm?navinfo=15365)*.

Po dlouhá desetiletí narážely snahy rozbít studenoválečný *status quo* na protisměrné úsilí stabilizovat existující systém. Panel nazvaný *Attempts to Break the Cold War Deadlock versus Efforts to Stabilize the Existing System* zahájil symbolicky příspěvek věnovaný známé Stalinově nótě z března 1952, v jejímž případě se historici dodnes zcela neshodují, do které ze dvou zmíněných kategorií patří. Peter Ruggenthaler (Ústav Ludwiga Boltzmannna, Štýrský Hradec) však na základě svého rozsáhlého archivního výzkumu v ruských i jiných fondech přesvědčivě ukázal, že nebyla míněna upřímně a neměla za cíl překonat ani rozdělení Německa, natož rozdělení Evropy.¹² Csaba Békés (ředitel budapeštského Výzkumného centra pro studium studené války – *Cold War Research Studies Center*) poté mimo jiné rozdělil studenoválečné krize na ty skutečné (jako byla například berlínská nebo karibská) a na „pseudokrize“ (v letech 1953, 1956 včetně krize suezské, 1968), jež byly podle něj vnitřní záležitostí pevně zformovaných bloků (viz Békésova studie na s. 53–85). Mark Kramer však v diskusi jeho koncept zpochybnil na příkladu událostí v NDR v roce 1953, jež měly podle něj silný explozivní potenciál i pro vztahy mezi Východem a Západem. Každopádně Dariusz Stola (Collegium Civitas, Varšava) demonstroval na mnoha příkladech, jak „stabilita“ dosažená v období *détente* posílila vliv státních struktur na každodenní život ve východním bloku. Ani rok 1968 podle Oldřicha Tůmy (ředitele pražského Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v .v. i.) neotřásl mezinárodním systémem, nicméně podobně jako roky 1953 a 1956 jej lze označit za jeden z vnitropolitických či „vnitroblokových“ civilizačních milníků. I v jeho výsledku pak Vilém Prečan našel jeden z hlavních kořenů strnulosti československé společnosti, jež byla patrná ještě po značnou část Gorbačovovy éry.

Zvláště skvělou úroveň měl panel věnovaný Německu – jeho rozdělení, přehrazení zdi napříč metropolí a opětovnému sjednocení – a rovněž paralelám s východní Evropou (*The German Question – the Pivotal Point of the Cold War*). Těm věnovala pozornost zejména Anne Deighton, přičemž odhalila postupně slábnoucí britskou schopnost ovlivnit tamní situaci, což se pak v letech 1989 až 1991 projevilo i v německé otázce. Na pohled z Paříže, především s důrazem na závěr studené války, se soustředil Georges-Henri Soutou, který upozornil mimo jiné na Mitterrandovy představy o pouze konfederovaném Německu a novém evropském bezpečnostním systému – bez Američanů. Úroveň našeho poznání o symbolu studené války, Berlínské zdi, všestranně zhodnotila Hope Harrison (Univerzita George Washingtona, Washington). Výstavba zdi znamenala pro Chruščova východisko z nouze, jakmile se ukázalo, že se mu nepodaří vytlačit Američany z Berlína. Naopak donedávna tajné archiválie v Moskvě a v Berlíně ukazují, že úloha generálního tajemníka výcho-

12 Blíže viz RUGGENTHALER, Peter: *Stalins grosser Bluff: Die Geschichte der Stalin-Note in Dokumenten der sowjetischen Führung*. München, R. Oldenbourg 2007.

Alex Pravda přednáší svůj referát v panelu věnovaném konci studené války (foto Vít Smetana)

doněmeckých komunistů Waltera Ulbrichta při výstavbě zdi i při následném zavádění krutého pohraničního režimu byla naprosto klíčová.¹³ Oliver Bange (Mannheimská univerzita) zhodnotil německou otázku ve strategických souvislostech bipolárního soupeření. Po většinu času působila spíše jako překážka než katalyzátor na cestě k „roku zázraků“. Teprve s německým sebeosvobozením (*self-liberation*) – v případě západního Německa postupnou emancipací spolu s *Ostpolitik* v sedmdesátých letech a v případě Německa východního sebeosvobozením v listopadu 1989 – získalo v očích ostatního světa na důvěryhodnosti německé sebeomezení (*self-limitation*), což umožnilo německé sjednocení. Právě implozi východoněmeckého komunistického režimu v mezinárodních souvislostech se věnoval Bernd Schäfer (Mezinárodní centrum Woodrowa Wilsona, Washington), když upozornil

na to, kterak spřátelené režimy v Polsku, Maďarsku a nakonec i Československu do slova podtrhly stoličku zpod nohou Ericha Honeckera a jeho soudruhů, jakkoli každý z nich jiným způsobem. V souvislosti s exodem východních Němců přes ambasadu Spolkové republiky v Praze zmínil Bernd Schäfer i bizarní návrh ohrožovaného východoněmeckého vedení, aby jejich českoslovenští soudruzi nechali obehnat budovu velvyslanectví zdi.¹⁴ V závěru svého vystoupení připomenul, že sjednocené Ně-

13 Blíže viz HARRISON, Hope M.: *Driving the Soviets up the Wall: Soviet-East German Relations, 1953–1961*. Princeton (New Jersey) – Woodstock, Princeton University Press 2003.

14 Viz PREČAN, Vilém (ed.): *Ke svobodě přes Prahu: Exodus občanů NDR na podzim 1989. Sborník dokumentů*. Praha, Československé dokumentační středisko 2009, s. 73 n., dokument č. 31 – Velvyslanec NDR Ziebart ústřednímu výboru SED a ministerstvu zahraničních věcí v Berlíně, 29.9.1989. Zde velvyslanec referuje do Berlína: „Nápad vyslovený v Berlíně, totiž postavit kolem velvyslanectví zeď, není prý pro Prahu přijatelný.“

mecko se stalo skutečností zejména díky vytrvalému tlaku „zdola“, ze strany východoněmecké společnosti, jenž trval od roku 1989 až do podzimu 1990.¹⁵

Patrně vrchol prezentace nejnovějších výsledků archivního výzkumu přinesl panel věnovaný konci studené války (*The Ending of the Cold War and the Role of East-Central Europe in the Process*). Thomas Blanton v brilantním vystoupení – prakticky nedostižném svou formou a podáním – analyzoval americkou politiku vůči Sovětskému svazu. Poukázal přitom na zásadní paradox: Ronald Reagan, navzdory své reputaci tvrdého studenoválečníka, prakticky od svého nástupu opakovaně vyzýval v rychlém sledu se střídající sovětské vůdce ke spolupráci na jaderném odzbrojování – avšak až do Gorbačovova nástupu bez odezvy. Naopak nová administrativa George H. W. Bushe – i kvůli žárlivosti na mezinárodní popularitu sovětského vůdce – vystupovala po velkou část roku 1989 vůči Michailu Gorbačovovi do značné míry z pozice „jestřábů“; odzbrojovací jednání tehdy nedostala žádný další impulz a Bush se s Gorbačovem sešel až téměř po roce v úřadě, v prosinci 1989 na Maltě, vlastně už v závěsu hlavních událostí (viz Blantonova studie na s. 120–150). Právě muži, který přinejmenším umožnil pronikavé změny v sovětském bloku, byly věnovány následující tři příspěvky. Podle Alexe Pravdy nepřikládal Gorbačov po dlouhou dobu situaci ve východní Evropě dostatečnou pozornost: v těchto zemích sice měla probíhat perestrojka, avšak Gorbačov tam nijak významně nepodpořil reformisty a jeho politika nesla všechny znaky improvizace (viz Pravdova studie na s. 86–119). William Taubman Gorbačova představil jako člověka s vizí, který jistě nechtěl jít cestou revoluční přeměny Sovětského svazu ani osvobození středovýchodní Evropy, nicméně pokoušel se o modernizaci socialismu doma i v zahraničí a současně ukončil diktát vůči svým spojencům. Začal snahou „urychlit“ sovětský ekonomický a sociální vývoj, ale v letech 1987 a 1988 se začal přiklánět ke skutečné demokratizaci a zároveň zcela proměnil sovětskou zahraniční politiku. Při tom všem byl vystaven enormním tlakům ze všech stran (a také důležitému vlivu své manželky, k nelibosti všech poradců, jak v diskusi uvedli William Taubman i Svetlana Savranskaya), což ho nejednou vedlo k zásadním chybám i iracionálnímu jednání – počínaje kontraproduktivní protialkoholickou kampaní a konče rozhodnutím nechat se do funkce prezidenta zvolit Nejvyšším sovětem SSSR, místo aby se ucházel o tento post ve všeobecných volbách.¹⁶ Podle Svetlany Savranské (Národní bezpečnostní archiv, Washington) byly sice východoevropské země klenotem sovětského impéria (řečeno s László Borhim), pro Gorbačova se ale postupně proměnily v břemeno v době, kdy se sovětská ekonomika propadala a na domácí politické

15 Schäferův příspěvek už byl publikován v českém překladu: SCHÄFER, Bernd: Jak podtrhnout soudruhům z NDR stoličku: Střední Evropa a zhroucení východního Německa. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 5 (2011), s. 35–38.

16 Taubmanův příspěvek už byl otištěn v českém překladu: TAUBMAN, William: Gorbačov a konec studené války: Předběžné postřehy jeho životopisce. In: *Tamtéž*, s. 28–30.

scéně byl vystaven sílící kritice, zejména Jelcinovu tlaku zprava. Velký důraz kladl Gorbačov na projekt „společného evropského domu“: bezpečnostní struktura na kontinentě se v něm měla přetvořit takovým způsobem, že ústřední roli zaujme Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě a oba vojenské bloky, Severoatlantická aliance i Varšavská smlouva, budou rozpuštěny (viz studie Savranské na s. 151–171). Politologický pohled na počátky období přechodu k demokracii se specifickým důrazem na Slovensko nabídla na závěr Soňa Szomolányi (Univerzita Komenského, Bratislava).

V následné nesmírně zajímavé tříčtvrtěhodinové diskusi mimo jiné upozornil Mark Kramer v souvislosti s hodnocením americké politiky na umění neudělat nic, jestliže se události vyvíjely z amerického pohledu správným směrem (šlo tedy o jiný druh pasivity než například v roce 1968) a aktivnější politika ze strany Washingtonu by je mohla „vykolejit“ – právě tak tehdy uvažovala řada amerických diplomatů. László Borhi poté uvedl argument naznačující, že závody ve zbrojení skutečně zatlačily Sovětský svaz do kouta: Eduard Ševardnadze totiž v roce 1988 prohlásil, že Sovětský svaz nemůže dále nést toto břemeno závodů ve zbrojení a že je proto třeba uzavřít jakoukoli dohodu se Západem. (Podle Thomase Blantona to však souviselo s celkovým ekonomickým úpadkem – sovětské zbrojní výdaje pod americkým tlakem v osmdesátých letech nerostly.) Naopak není pravdivé Bushovo tvrzení, že změnil priority studené války a postavil osud východní Evropy na první místo: ve skutečnosti se vrátil k americkému přístupu z šedesátých let, podle nějž sovětská hegemonie ve východní Evropě napomáhá evropské stabilitě. László Borhi ocitoval direktivu amerického ministerstva zahraničí z roku 1966, v níž se pravilo: „Znovusjednocení Evropy nepovede nutně k lepší budoucnosti, nýbrž k návratu marné minulosti (*futile past*).“ Podle záznamů americko-maďarských setkání z maďarských archivů byl právě takový i postoj Bushovy vlády. V případě Michaila Gorbačova Borhi zapochyboval, že by východní Evropa byla pro Moskvu břemenem. Naopak ještě dokument Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu z počátku roku 1989 stále hodnotil tuto oblast jako vojensky a ekonomicky přínosnou; navíc kupříkladu Maďarsku dlužil Sovětský svaz v roce 1989 miliardu dvě stě milionů převoditelných rublů. A jakkoli byl Gorbačov jiným vůdcem než jeho předchůdci a otevřel pro národy východní Evropy ono „okno příležitosti“, za což si jistě zaslouží kredit, během roku 1989 za zavřenými dveřmi opakoval tři zásady: 1) Varšavská smlouva musí být zachována; 2) změny se musí odehrávat v rámci socialismu; 3) nebudeme tolerovat západní intervenci – Brežněvova doktrína nemůže být nahrazena doktrínou Bushovou. Csaba Békés poté nabídl svou interpretaci toho, proč Moskva nedeklarovala politickou strategii vůči východoevropským zemím: Zprvce se nad východní Evropou nadále „vznášela“ Brežněvova doktrína, která sice nejpozději od poloviny roku 1988 neplatila, což ale nebylo veřejně deklarováno; to byla geniální taktika proti „unáhleným“ změnám, která měla pacifikační efekt na vládnoucí strany i na opozici. (Podle Svetlany Savranské se to však týkalo spíše jen disidentů, protože východoevropští vůdcové byli v letech 1988 a 1989 opakovaně informováni, že nemohou počítat se sovětským vojenským zásahem.) Zadruhé platí, že sovětskou vizí byla „regionální finlandizace“ středo-

východní Evropy, tj. vnitřní demokratizace při setrvání v sovětské sféře vlivu. Zajímavé je, že takto postavený „maximální ústupek“ ze strany Sovětů korespondoval s cílem Západu včetně Spojených států, které od poloviny roku 1988 prakticky až do konce roku 1990 v takovémto uspořádání spatřovaly maximum možného pro tyto země – osvobození zpod kontroly komunistické, ale nikoli sovětské.

V závěrečné části nazvané *Varyng Interpretations of the Cold War and its Historical Importance* zazněly nadčasové reflexe studené války a komunismu. Silvio Pons (římská univerzita Tor Vergata) nastínil proces postupné dlouhodobé delegitimizace komunismu, jenž započal už v padesátých letech. Jakkoli sled rebelií ve středovýchodní Evropě nelze považovat za faktor nevyhnutelně předznamenávající rok 1989, společenské a národní reakce na sovětizaci nepochybně představovaly pro evropský komunismus trvalý zdroj zpochybňování jeho legitimacy.¹⁷ Podle Marka Kramera sám Stalin považoval svůj režim za zranitelný už v roce 1946, načež v letech 1953 a 1956 komunismus v Německé demokratické republice a Maďarsku fakticky zkolaboval. Pro téma celé konference pak byly zásadní dva následující Kramerovy soudy: 1) uvalení komunistických režimů na východní Evropu mělo klíčový význam pro vznik studené války; 2) sovětské vztahy s východní Evropou zůstaly po celou dobu trvání studené války jejím ústředním tématem (viz Kramerova studie na s. 172–196). Richard Ned Lebow (Londýnská škola ekonomie a politické vědy – *London School of Economics and Political Science*) upozornil na mnoho podnětů, jež konec studené války přinesl pro teorii mezinárodních vztahů: kupříkladu je zřejmé, že strukturální změna mezinárodního systému může být produktem, a nikoli jen příčinou jednání aktérů – v rozporu s tím, co tvrdí realistická škola. James Hershberg (Univerzita George Washingtona) se zaměřil na pozoruhodnou etapu dějin moderní historiografie, když na příkladu mezinárodních historických konferencí v Athénách v americkém Ohiu v říjnu 1988 a v Moskvě v červnu 1989 ukázal, kterak se zejména nastupující generace sovětských historiků (v čele s vycházejícími hvězdami Vladislavem Zubokem a Konstantinem Plešakovem) radikálně oprostila od tradice šíření záměrných dezinformací a zideologizovaných interpretací studené války.¹⁸ Tato zkušenost vzbudila v řadě amerických historiků

17 Ponsův příspěvek už byl otištěn v českém překladu: PONS, Silvio: Problém legitimacy. In: *Tamtéž*, s. 31–34.

18 Oba tehdy ještě velmi mladí ruští historikové společně publikovali v roce 1996 první syntetickou práci o sovětské zahraniční politice v úvodní fázi studené války, jež skutečně vytěžila zpřístupněné sovětské archivy (viz ZUBOK, Vladislav – PLESHAKOV, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*. Cambridge (Massachusetts) – London, Cambridge University Press 1996). Zubok přidal o 11 let později skvělou syntézu o sovětské politice v celém období studené války (ZUBOK, Vladislav M.: *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2007). Konstantin Plešakov pak publikoval s dvacátým výročím „roku zázraků“ zdařilý esej pojednávající hlavní dějinné peripetie poválečného komunismu ve východní Evropě, s důrazem

očekávání průlomu rovněž ve zpřístupňování sovětských dokumentů, což byl společně s nadějemi, jež přinášely i v tomto smyslu antikomunistické revoluce ve středovýchodní Evropě, jeden z impulzů k založení klíčového mezinárodního projektu zkoumání studené války *Cold War International History Project*.¹⁹

Norský historik Odd Arne Westad (Londýnská škola ekonomie a politické vědy) vyzdvihl v závěrečném slovu vysokou úroveň přednesených příspěvků i konference jako takové. Současně poukázal mimo jiné na potřebu zkoumat dějiny středovýchodní Evropy skutečně v globálním kontextu. Takový apel je zcela namístě, o čemž svědčí i Westadova fundamentální práce o studené válce v globálním měřítku, jež se zabývá politikou, a zejména intervencemi dvou supervelmocí ve třetím světě a jejich vlivem na svět po studené válce. Nicméně kupříkladu Československo je v ní paradoxně pouze dvakrát zmíněno právě coby oběť sovětské intervence v roce 1968, přestože o jeho velmi aktivní úloze hned v několika regionech třetího světa nemůže být pochyb.²⁰ O mnoho lepší bilanci nenabízí v tomto směru ani nanejvýš významná třídílná cambridgeská syntéza dějin studené války, již v roce 2010 vydal mezinárodní tým předních historiků studené války (deset z nich se zúčastnilo pražské konference) a v níž se Československo jako aktivní hráč ve třetím světě objevuje pouze v jedné větě v souvislosti s prodejem zbraní Egyptu v září 1955.²¹ Jakkoli československé úloze v rozvojovém světě již bylo věnováno několik důležitých českých publikací,²² stále zde existuje široký prostor pro další český výzkum, a zejména pro publikování v jazyce přístupném mezinárodní badatelské obci i dalším zahraničním zájemcům. Zapojit by se do něj měli především mladí badatelé chtiví poznání – a to s náležitým institucionálním zabezpečením. Právě oni totiž svou účastí na pražské konferenci (kontrastující s nezájmem tolika rutinérů z řad etablovaných českých kapacit, kteří zřejmě buď všechno vědí anebo by je možná

na závěrečnou katarzi v roce 1989 (PLESHAKOV, Constantine: *There Is No Freedom without Bread! 1989 and the Civil War That Brought Down Communism*. New York, Farrar, Straus & Giroux 2009).

- 19 Hershbergův příspěvek už byl ve zkrácené verzi publikován v českém překladu: HERSHBERG, James G.: Příběh dvou konferencí: Konec studené války a proměna její historiografie. In: *Dějiny a současnost*, roč. 33, č. 5 (2011), s. 39–43; jeho text v nezkrácené podobě a s poznámkovým aparátem je dostupný na webové stránce <http://dejiny.nln.cz/archiv/2011/5/pribeh-dvou-konferenci>.
- 20 WESTAD, Odd Arne: *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2007, s. 195 a 214.
- 21 LITTLE, Douglas: The Cold War in the Middle East: Suez Crisis to Camp David Accords. In: LEFFLER, Melvyn P. – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, 3 sv. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2010, sv. 2, s. 305–326, zde s. 306 n.
- 22 ZÍDEK, Petr – SIEBER, Karel: *Československo a subsaharská Afrika v letech 1948–1989*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2007; TÍŽ: *Československo a Blízký východ v letech 1948–1989*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2009; ZÍDEK, Petr: *Československo a francouzská Afrika 1948–1968*. Praha, Libri 2006.

Neformální kuloáry konference v Lichtenštejském paláci. Zleva Svetlana Savranskaya, Csaba Békés, Thomas Blanton, Odd Arne Westad, Vít Smetana a David Holloway (foto Kathleen Geaney)

mezinárodní kontext příliš rušil při jejich badání o Československu...) demonstrovali svůj zájem přijímat nové poznatky a interpretace od elitní sestavy světových historiků, jež se v Praze sešla zcela ojediněle a kterou Vilém Prečan v jednom z poskytnutých televizních rozhovorů trefně označil za *crème de la crème*.

Několik poznámek k textům vybraným pro Soudobé dějiny

Rozpracované verze většiny přednesených příspěvků budou v nejbližších měsících publikovány v samostatném sborníku v ediční řadě *Harvard Cold War Studies Book Series*. Redakce *Soudobých dějin* zatím využila laskavého souhlasu několika oslovených autorů s tím, že jejich texty zprostředkuje rovněž zájemcům o četbu v češtině. Vybráno bylo šest studií, které jsme považovali za nejzdařilejší a které zároveň odrážejí zvolený název čísla – „Nekonečný příběh s náhlým koncem“ – když tři příspěvky (Davida Hollowaye, Csaby Békése a Marka Kramera) se věnují dlouhodobým rysům a trendům studené války, zatímco další tři (Thomase Blantona, Alexe Pravdy a Svetlany Savranské) koncentrují pozornost právě na onen rychlý a nejméně do léta 1989 neočekávaný konec studené války a rozpad sovětského impéria. Při výběru textů sehrál svou úlohu rovněž fakt, že *Soudobé dějiny* mají v plánu v příštím ročníku vydat číslo tematicky zasvěcené německé otázce v čase od konce

druhé světové války do pádu železné opony s názvem „Žhavé ohnisko studené války“, které by mělo nabídnout příspěvky Anne Deighton, Georges-Henriho Soutou, Petera Ruggenthalera, Hope Harrison a Olivera Bangeho.

Při práci na překladech jsme se rozhodli do značné míry respektovat terminologii zažitou v anglofonní historiografii, třebaže se některé výrazy mohou zdát z českého pohledu problematické a česká historiografie s nimi zpravidla neoperuje. Příkladem budiž „pražský puč“ coby termín označující únorové události roku 1948. V angličtině však funguje doslova jako *terminus technicus*, jakkoli asi výstižnější by byl „únorový převrat v Československu“ (viz práce Karla Kaplana). Ještě problematictější, doslova jako eufemismus pro skutečnou povahu vzájemných vztahů, může působit termín „spojenci ve východní Evropě“ coby označení pro sovětské satelity. Technicky vzato – vzhledem k existenci sítě spojeneckých smluv – to však spojenci byli. Navíc sovětské vedení, zejména v Gorbačovově éře, samo sebe přesvědčovalo, že tomu tak skutečně je, a pro ostatní země Varšavské smlouvy používalo termín *naši sojuzniki*. Za doslovný editorský oříšek lze pak označit používání termínů „východní Evropa“ a „středovýchodní Evropa“. Nakonec jsme tu rezignovali na sjednocování a respektovali terminologii, pro niž se v jednotlivých částech svých textů rozhodli sami autoři. Z politického hlediska je pro země jako NDR, Polsko, Československo a Maďarsko nepochybně přiléhavý termín „východní Evropa“, zatímco „středovýchodní Evropa“ (v angličtině *East-Central Europe*, přičemž doslovný překlad „východní střední Evropa“ je z jazykového hlediska stěží použitelný) je termín post-studenoválečný, jakkoli jistě přesnější z hlediska geografického. Osobně se domnívám, že autoři tak často použili právě termín *East-Central Europe* jednak s vědomím, jak mohou být lidé v této části Evropy na výraz „východní Evropa“ citliví, a současně též proto, že jsme právě tento pojem zakomponovali do samotného názvu konference. Dost možná šlo tedy i o řekněme určitou vstřícnost vůči organizátorům. Snad stojí za to zamyslet se nad významem takového konstatování: jestliže špičkoví světoví historikové tento termín použijí ve svých studiích, jež vyjdou v prestižní harvardské edici (a třeba tak učiní i v dalších svých anglicky psaných textech, kde to má vždy neskonale větší význam než v jakémkoli textu českém), potom se tento termín v mezinárodním diskurzu nepochybně „upevní“. Totéž se týká i československé problematiky jako takové, která při konferenčních jednáních určitě nebyla a ani v odevzdaných textech není poddimenzována, ba spíše naopak. Místo konání konference v tom jistě i tady sehrálo svou roli.

Přední americký historik mezinárodních vztahů Melvyn Leffler označil nedávno onu už zmiňovanou moskevskou konferenci o studené válce z června 1989 za „signální událost v historiografii studené války, pokud ne ve studené válce samotné“.²³ V určité paralele k tomuto výroku lze říci, že pražská konference o studené válce z listopadu 2009 měla tedy dlouhodobější význam přinejmenším z terminologic-

23 Citováno dle: HERSHBURG, J. G.: Příběh dvou konferencí, s. 43 (viz pozn. 19).

kého hlediska – ale jistě také coby zřetelný impulz ke zvýraznění Prahy na mapě světové historiografie. A jestliže historie je poznaná minulost a historiografie zprostředkovává poznatky o ní, potom lze možná z globální perspektivy – i ve světle oné nadproporční frekvencovanosti československé problematiky – totéž říci o významu československých dějin v historii jako takové. Ať tak či onak, věřím, že četba textů vybraných pro toto i chystané „německé“ číslo nabídne čtenářům příjemný, a hlavně myšlenkově podnětný zážitek.